

УДК 347.44

Мар'яна Пленюк,

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу проблем приватного права
НДІ приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

МІСЦЕ ПРАВОВСТАНОВЛЮЮЧОГО ЮРИДИЧНОГО ФАКТУ В МЕХАНІЗМІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНИХ ВІДНОСИН

У статті досліджуються стадії та елементи механізму цивільно-правового регулювання зобов'язальних відносин, аналізуються правовстановлюючі юридичні факти та їх місце серед елементів цього механізму.

Ключові слова: механізм правового регулювання, елементи, стадії, норми права, юридичні факти, зобов'язальні правовідносини.

Дослідження проблем механізму правового регулювання було традиційним для радянської та пострадянської правової науки другої половини ХХ—початку ХХІ століть. Вагомий внесок у розроблення даної проблематики у свій час зробили М. Г. Александров, С. С. Алексєєв, В. М. Горшенєв, В. П. Казамирчук, М. І. Матузов, Л. С. Явич та ін. На основі їх наукових досягнень була розроблена концепція механізму правового регулювання, яка цілком задовольняла потреби дослідників того часу. Проте якщо тоді вчені розглядали механізм правового регулювання в статичній формі, то сьогодні інтенсивний розвиток суспільства в цілому, який неминуче впливає і на правові відносини, змушує науковців поглянути на нього в динаміці. Адже в загальному вигляді саме механізм правового регулювання суспільних відносин дозволяє налагодити правові зв'язки між окремими суб'єктами, більше того, за допомогою юридичних фактів сприяти виникненню та здійсненню цивільних прав та обов'язків.

У сучасній українській правовій науці, зокрема у працях А. Б. Гриняка, І. А. Діковської, А. В. Коструби, Н. С. Кузнецової, О. О. Отраднової, С. О. Погрібного, В. Л. Яроцького та інших вчених продовжується наукова дискусія щодо вдосконалення механізму

правового регулювання, що, безумовно, є позитивним, адже розширення кола суб'єктів правового регулювання, ускладнення структури правового регулювання — це саме ті підстави, які викликають потребу в підвищенні ефективності його функціонування.

У теорії права одне чи не з центральних місць посідають питання механізму правового регулювання, його структури, функцій, підвищення його ефективності. Так, С. С. Алексєєв під механізмом правового регулювання розумів «взяту в єдності систему правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання» [1]. На думку М. Л. Теплоука, механізм правового регулювання слід визначати як узятую в єдності систему правових засобів, за допомогою яких забезпечується результативна правова дія на суспільні відносини. Цей ланцюг, початковою ланкою якого є юридичні норми, в силу самої логіки права цілком закономірно завершується актами реалізації, коли можливості (суб'єктивні права) та обов'язки, виражені в позитивному праві, стають фактами реального життя [2].

Під механізмом цивільно-правового регулювання Р. Б. Шишка пропонує розуміти упорядковану систему правових інститутів, що закріплює можливість учасникам цивільних правовідносин

оцінити свою діяльність при здійсненні своїх прав та охоронюваних законом інтересів, а іншим — утримуватися від свавільного втручання [3]. С. О. Погрібний механізм цивільно-правового регулювання назвав трансформатором потенційних положень норми цивільного права в реальний стан цивільних суспільних відносин [4].

У доктрині права, виходячи з того, що «механізм» є важливим науково-гносеологічним поєднанням тих елементів, за допомогою яких забезпечується регулятивна та охоронна функція врегулювання правовідносин, стверджується, що механізм правового регулювання договірних відносин — це послідовний ланцюг зміни окремих правових явищ, як от: норма права, що регулює цивільні відносини, — юридичний факт — права і обов'язки, що існують у цивільних правовідносинах, які виникли на його підставі, — реалізація цих прав та виконання обов'язків, а за необхідності — також і захист порушеного права чи інтересу [5].

У нашій статті з метою визначення специфіки регламентаційного впливу «механізму правового регулювання» на відособлену групу договірних зобов'язань потребу у конструюванні відповідного предметно визначеного термінологічного словосполучення заповнимо, скориставшись фразеологічним поєднанням «механізм правового регулювання» з чітко окресленою сферою регламентаційного впливу й називатимемо його механізмом цивільно-правового регулювання зобов'язальних відносин.

Як і усі «механізми», механізм цивільно-правового регулювання зобов'язальних відносин є чітко структурованим і функціонально визначеним. Тому його специфіка, яка має особливу рельєфність та в цілому більш широке уявлення про досліджуваний механізм, зможемо досягнути лише при аналізі «внутрішньої» будови.

Цілком логічним є те, що, розглядаючи механізм цивільно-правового регулювання зобов'язальних відносин під кутом зору функціонування, тобто як певного процесу, як правило, виділяють основні стадії, яким відповідають певні елементи структури механізму: 1) нормативна регламентація суспільних від-

носин; 2) виникнення суб'єктивних прав і обов'язків; 3) реалізація суб'єктивних прав і виконання обов'язків; 4) застосування права [6]. Стосовно елементів механізму правового регулювання сучасна юридична наука характеризується наявністю двох підходів, а саме: широкого, що характеризується сукупністю елементів, які беруть участь у впорядкуванні суспільних відносин (норми права, нормативно-правовий акт, юридичні факти, правовідносини, тлумачення, реалізація права, законність, правосвідомість, правова культура, правомірна поведінка, протиправна поведінка, юридична відповідальність), та вузького, який включає лише елементи, які становлять основу регулятивної функції права (норми права, нормативно-правові акти, правовідносини, реалізація права, законність) [7].

Тому, виходячи із вузького підходу, під елементами механізму цивільно-правового регулювання зобов'язальних відносин розуміємо: а) нормативну основу правового регулювання, тобто створювані державою норми цивільного права чи створювані учасниками цивільних відносин правоположення, на базі яких і здійснюється упорядкування зобов'язальних відносин; б) юридичні факти (юридичні склади); в) виникнення прав та обов'язків (правовідносин) учасників зобов'язань; г) здійснення суб'єктивних цивільних прав та виконання сторонами суб'єктивних цивільних обов'язків; а також д) захист суб'єктивних цивільних прав та законних інтересів учасників зобов'язальних відносин. При цьому останній елемент є додатковим (факультативним), оскільки він має місце лише за умови порушення (невизнання, оспорювання) суб'єктивних прав та інтересів учасників зобов'язальних відносин.

Специфіка першого елемента механізму цивільно-правового регулювання зобов'язальних відносин полягає у викристанні положень двох регулятивних рівнів — нормативного та договірного. З огляду на те, що нормативний рівень може бути структурно представлений піднормативними актами, а договірний рівень — положеннями ненормативного характеру (договором, актами саморегулювання), можна вести мову про підрівневу регламентацію вказаного елемента

механізму цивільно-правового регулювання зобов'язальних відносин, де, безумовно, переважаючим буде договірний рівень. Адже положення ЦК України ще в 2003 р. кардинально змінили підходи до ієрархічного співвідношення закону і договору, відсунувши закон, як зауважують З. В. Ромовська і М. М. Сібільов, на друге місце, віддаючи перевагу договору. Саме тому В. В. Луць звертає увагу на те, що договір не обмежується тільки тим, що він впливає на динаміку цивільних правовідносин (породжує, змінює або припиняє їх), а й відповідно до вимог законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості визначає зміст конкретних прав та обов'язків учасників договірних зобов'язань. В такому розумінні договір є засобом договірної регулювання поведінки сторін у цивільних правовідносинах [8]. На підставі цього констатуємо, що договірне регулювання за своїм впливом на зобов'язальні відносини є ширшим, ніж нормативне, адже останнє спрямоване на безпосереднє впорядкування цивільно-правових відносин, у свою чергу, договірне — на формування та організацію таких відносин.

Що ж до другого елементу механізму цивільно-правового регулювання зобов'язальних відносин, то уже традиційне місце в ньому посідають юридичні факти. Зазначимо, що, якщо у вивченні норм права, цивільних правовідносин у доктрині цивільного права відбуваються постійні наукові дослідження, то у розробці цього ж елемента механізму в останні роки намітилось вагоме відставання. Зважаючи на суперечливість наукових позицій щодо юридичних фактів як самостійного елемента та недостатньої кількості наукових висновків, на сторінках монографічних досліджень зустрічаються суперечливі думки, що юридичні факти не є окремим елементом механізму правового регулювання, а є підставою виникнення правовідносин, їх зміни та припинення, у зв'язку з чим забезпечується увесь цикл їх існування [9]. Погоджуючись частково з авторською думкою, зазначимо, що, хоча юридичні факти й забезпечують увесь цикл існування механізму правового регулювання, все ж їхнє місце саме на другому щаблі

елементів «механізму». Адже, як вдало зазначила Н. С. Кузнецова, саме через юридичні факти здійснюється переведення загальнообов'язкових правил поведінки з нормативної площини у сферу конкретних суспільних відносин, саме вони «запускають» процес реалізації суб'єктивних прав та обов'язків, створюючи правовідносини [10]. Тому твердження, що факт є завжди первинним, а норма права — вторинною, є досить сумнівним. Інше питання — їх взаємозв'язок, під яким, як правило, розуміють дві лінії детермінації: факт-норму як генезис об'єктивного права, який має місце в гіпотезі правової норми, і зворотний зв'язок-норму — юридичний факт (генезис суб'єктивного права) [11].

Таким чином, юридичні факти, хоч і присутні у кожному із елементів механізму цивільно-правового регулювання зобов'язальних відносин, та все ж без норми права не можуть забезпечити функціонування усього «механізму». Адже, як зазначає М. О. Стефанчук, виникнення будь-якого суб'єктивного права є результатом взаємодії цивільно-правової норми, цивільної правоздатності і юридичного факту [12]. Таким чином, юридичні факти в механізмі цивільно-правового регулювання зобов'язальних відносин, посідаючи заслужений другий щабель серед стадій «механізму», виконують свою головну роль — забезпечення виникнення, зміни та припинення правовідносин, без чого тривалий процес правовідношення не відбувся б.

Третім елементом механізму цивільно-правового регулювання зобов'язальних відносин слід вважати комплекс цивільних прав та обов'язків боржника та кредитора як учасників зобов'язальних правовідносин, що виникають на підставі норм цивільного права у зв'язку з появою (настанням) передбаченого ними юридичного факту. Відповідно до частин 1 та 2 ст. 11 ЦК України цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, передбачених актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, які не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки, а так само з інших юридичних фактів.

Враховуючи те, що правовідносини за способом індивідуалізації суб'єктів по-

діляють на загальні та конкретні чи абсолютні та відносні, зазначимо, що зобов'язання як певний персоніфікований зв'язок між суб'єктами не може бути абсолютним правовідношенням. Саме тому суб'єктивні права учасників договірних правовідносин полягають у передбаченій нормами цивільного права мірі можливої (належної) поведінки у взаєминах з контрагентом. Такі права та обов'язки складають зміст цивільних правовідносин.

Четвертим елементом механізму цивільно-правового регулювання зобов'язальних відносин виступає поведінка учасників цивільних правовідносин з реалізації їх суб'єктивних прав та обов'язків. Відомо, що здійснення прав та виконання обов'язків полягає у вольовій поведінці учасників цивільних правовідносин відповідно до тих ідеальних моделей, які закладені в нормах цивільного права [13]. Тому в межах нашого дослідження під реалізацією суб'єктивних прав та виконання обов'язків розуміємо можливість боржника і кредитора самотійно обирати відповідний варіант поведінки, не порушуючи меж дозволеного.

Зважаючи на наведене, доходимо висновку, що зазначені елементи механізму цивільно-правового регулювання зобов'язальних відносин є обов'язковими у будь-якому випадку. Адже саме через механізм правового регулювання матеріалізується ідеальна модель договірних цивільних відносин, яка, безумовно, закладена в нормі, що його регулює, а також те, що договір виконує функцію юридичного факту, з яким пов'язується виникнення цивільних прав та обов'язків, і, отже, відіграє основну роль на стадії реалізації норм права, суб'єктивних прав та обов'язків.

Разом з тим, для функціонування механізму цивільно-правового регулювання зобов'язальних відносин самих лише елементів та стадій замало, адже для їх дієвості і безперервності регламентаційного впливу потрібно дотримання певних передумов правоволодіння. У працях сучасного періоду такі умови здебільшого залишаються поза увагою вчених. Так, на думку О. М. Мельник, право перетворюється на реальність, починає функціонувати лише в процесі його застосування суб'єктами права [14]. На наш погляд, говорити про перетво-

рення потенційних положень норм цивільного права у стан цивільних суспільних відносин чи трансформацію першої стадії в другу, можна лише умовно. Оскільки перетворення певних правових положень на суб'єктивні права та юридичні обов'язки відбудеться лише за умови дотримання певних юридичних фактів (передумов), як-от: 1) народження особи; 2) досягнення нею повноліття; 3) у випадках набуття прав на підставі відповідного дозволу (ліцензії) компетентних державних органів чи органів місцевого самоврядування — момент надання такого дозволу (ліцензії) тощо. Тому, щоб механізм зобов'язальних відносин «запрацював», лише одного моменту набрання правовими нормами чинності буде недостатньо, адже слід дотримуватись й інших передумов правоволодіння. Наприклад, здійснювати підприємницьку діяльність особа зможе за умови її право- та дієздатності, а також державної реєстрації в порядку, встановленому законом, а в деяких випадках — одержання ліцензії. У ч. 1 ст. 50 ЦК України встановлено, що право на здійснення підприємницької діяльності, яку не заборонено законом, має фізична особа з повною цивільною дієздатністю.

Таким чином, аналізуючи наведене, доходимо висновку, що юридичні факти пов'язані з усіма стадіями та елементами механізму цивільно-правового регулювання зобов'язальних відносин. При цьому, якщо на стадії нормотворчості створюється лише складова юридичного факту, то на другій стадії (стадії виникнення суб'єктивних прав та обов'язків) юридичний факт відіграє роль необхідної (достатньої) підстави для виникнення правовідносин. Більше того, без юридичних фактів неможливий і процес реалізації суб'єктивних прав та обов'язків на усіх інших стадіях. Саме тому О. О. Красавчиков справедливо зазначав, що юридичні факти є одночасно і передумовою, і підставою руху цивільних правовідносин [15]. На наш погляд, акцент слід зробити саме на правостановлюючих юридичних фактах як передумовах правоволодіння, за умови дотримання яких відбуватиметься подальший рух усього механізму цивільно-правового регулювання зобов'язальних відносин.

ПРИМІТКИ

1. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С. С. Алексеев. — М. : Юрид. лит., 1966. — С. 5.
2. Теплюк М. О. Введення закону в дію: теоретико-правові проблеми законодавчого регулювання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 / М. О. Теплюк. — К., 2014. — С. 9.
3. Цивільне право України: підручник / за ред. проф. Ю. Л. Бошицького та проф. Р. Б. Шишки (кер. авт. кол.). — К. : Ліра, 2013. — С. 38.
4. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України / С. О. Погрібний. — К. : Правова єдність, 2009. — С. 136.
5. Правова доктрина України : у 5 т. / Н. С. Кузнецова, Є. О. Харитонов, Р. А. Майданик [та ін.]; за заг. ред. Н. С. Кузнецової. — Х. : Право, 2013. — Т. 3: Доктрина приватного права України. — С. 304.
6. Приватноправові механізми здійснення та захисту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб : кол. монографія / В. Л. Яроцький, В. І. Борисова, І. В. Спасибо-Фатеева [та ін.]; за наук. ред. проф. В. Л. Яроцького. — Х. : ЮрайтЮ, 2013. — С. 18.
7. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — С. 307—308.
8. Луць В. В. Контракти у підприємницькій діяльності : навч. посіб. — 2-ге вид. / В. В. Луць. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — С. 34.
9. Коструба А. В. Юридичні факти в механізмі правоприпинення цивільних відносин : монографія / А. В. Коструба. — К. : Ін Юре, 2014. — С. 44.
10. Кузнецова Н. С. Вдосконалення механізму правового регулювання цивільних відносин в Україні / Н. С. Кузнецова // Матер. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті В. П. Маслова «Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства» (25 лютого 2011 р.). — Х., 2011. — С. 46.
11. Ярков В. В. Юридические факты в цивилистическом процессе / В. В. Ярков. — М. : Инфотропик Медиа, 2012. — С. 9.
12. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав : монографія / М. О. Стефанчук. — К. : КНТ, 2008. — С. 20.
13. Правова доктрина України : у 5 т. / Н. С. Кузнецова, Є. О. Харитонов, Р. А. Майданик [та ін.]; за заг. ред. Н. С. Кузнецової. — Х. : Право, 2013. — Т. 3: Доктрина приватного права України. — С. 304.
14. Мельник О. М. Правове регулювання та шляхи підвищення його ефективності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. М. Мельник. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. — С. 16.
15. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве / О. А. Красавчиков // Категория науки гражданского права. Избр. труды : в 2 т. — М. : Статут, 2005. — Т. 2. — С. 148.

Пленюк Марьяна. Место правоустанавливающего юридического факта в механизме гражданско-правового регулирования обязательственных отношений.

В статье исследуются стадии и элементы механизма гражданско-правового регулирования обязательственных отношений, анализируются правоустанавливающие юридические факты и их место среди элементов механизма.

Ключевые слова: механизм правового регулирования, элементы, стадии, нормы права, юридические факты, обязательственные правоотношения.

Plenyuk Maryana. Place entitling legal fact in the mechanism of civil regulation of obligations relations.

This article provides a comprehensive study of the mechanism of regulation. The essence, the importance of the mechanism of legal regulation in legal theory, it is in general terms, the mechanism of regulation of social relations can not only contribute to civil rights and obligations, but also to establish legal links between different actors. Attention is paid, that the doctrine of law «mechanism» because of its scientific combination of those elements that

provide regulatory and protective functions considered consistent chain changes some legal phenomena that provide civil legal settlement. Based on scientific structures studied concludes that, as all the «mechanisms» mechanism for civil legal relationship obligating regulation is clearly structured and functionally defined. Because of its specificity is «internal» structure, which consists of certain elements. It draws attention to the fact that the elements of the mechanism of civil legal relationship obligating Regulation shall be binding in any way. Formulated and reasonably concluded that the legal facts related to all stages and elements of civil legal mechanism regulating obligation relations. Established that if the stage rulemaking created only part of the legal case, then in the second stage (stage appearance of subjective rights and obligations) acts as a legal fact necessary (sufficient) reason for the emergence of relationships. Moreover, without legal facts impossible and implementation process of subjective rights and responsibilities at all other stages. Based on the above formulated in the conclusion that the focus should be on the same facts as the legal title prerequisites right of possession subject which will further movement of the whole mechanism of civil law regulating obligation relations. Place constitutive legal facts in the second stage functioning of the mechanism.

Key words: *mechanism of legal regulation, elements, steps, rule of law, legal facts, binding relationship.*